

EEN NEGENTIENDE-EEUWS VLAGGENSCHILDERSBEDRIJF IN ROTTERDAM: DE FIRMA PIJNAPPELS

door Sjoerd de Meer

Op een nazomerse dag in 1843 arriveerde het schip van de weduwe van Johannes Franciscus Horians aan de Gelderschedade in Rotterdam. Dit was niet bijzonder, want de weduwe Horians onderhield een wekelijkse beurtvaartdienst tussen Oudenbosch (Noord-Brabant) en Rotterdam. Toch werd de aankomst gevierd, want het beurtschip bracht de eerste lading boekweit van het seizoen naar Rotterdam. De weduwe werd, zoals de term luidt, 'vereerd' met een kleurig beschilderde feestwimpel. Tot in de twintigste eeuw bleef de wimpel in de familie. In 1962 schonken de nazaten van de weduwe Horians de wimpel aan het toenmalige Maritiem Museum 'Prins Hendrik', dat nu als Maritiem Museum Rotterdam (MMR) bekend staat.¹ (afb. 1a en 1b)

Behalve deze wimpel bezit het MMR nog een aantal andere negentiende-eeuwse beschilderde vlaggen en wimpels. E.W. Petrejus, oud-conservator van het Maritiem Museum, besteedde hier in 1965 als eerste aandacht aan.² In zijn publicatie *Scheepsmodellen Binnenschepen* schreef hij: 'Veel meer dan tegenwoordig deed de schipper in de oude tijd aan vlaggen. Het Maritiem Museum bezit enkele vlaggen van groot formaat, die wij in de wandeling feestvlaggen noemen. Zij werden alleen bij feestelijke gelegenheden gevoerd. Bij de meeste is in de witte baan een voorstelling geschilderd, die betrekking heeft op scheepvaart, handel en nijverheid, soms de wapens bevat van de steden of dorpen, waartussen dit schip voer. Ook de naam van het schip staat soms in de witte baan. De randen zijn vaak versierd met rood-wit-blauwe franje of met afzonderlijk aangezette, smalle, driekleurige banen, eveneens met franje afgezet.'³ In de serie *Volkskunst der lage landen* schreef Jules van Beylen, directeur/conservator van het Nationaal Scheepvaartmuseum in Antwerpen in hetzelfde jaar ook over het fenomeen van de feestvlaggen en -wimpels uit de beurtvaart.⁴ Diverse negentiende-eeuwse vlaggen en wimpels passeren de revue. Naast de Horianswimpel noemt hij vooral de bijzondere collectie vlaggen en wimpels van het Streekmuseum Goeree-Overflakkee. Dit museum bezit zeven vlaggen en wimpels die op één na van beurtschippers van Goeree-Overflakkee afkomstig zijn.⁵

afb. 1a. Wimpel, door de graanhandelaar A.G. Paats aangeboden aan de weduwe J.F. Horiens voor het aanbrengen van de eerste lading boekweit van het seizoen van 1843. Vermoedelijk vervaardigd door F.H. Pijnappels. (MMR, M1668, bijlage nr 5)

afb. 1b. Detail van de Horiens-wimpel. Afgebeeld is de godin Ceres, met op de achtergrond oogstende landarbeiders. Zulke afbeeldingen zijn al vanaf de middeleeuwen bekend om de zomer aan te duiden. (MMR, M1668, bijlage nr 4)

Onderzoek

Petrejus en Van Beylen waren niet de eersten die over feestvlaggen en -wimpels schreven. G.C.E. Crone, een particuliere Amsterdamse verzamelaar van scheepsmodellen en sloopspier, ging hen daarin voor. Crone had het gebruik van zulke vlaggen en wimpels nog met eigen ogen gezien. In 1926 schreef hij: 'bij tjalkschippers zien wij ook nu nog af en toe eene oude staatsievlag, het is steeds

eene nationale met in 't wit eene schildering van handel of zeevaart en aan boven- en onderkant een zoom met herhaling der kleuren'.⁶

De vraag wie de vlaggen en wimpels beschilderden, bleef zowel bij Crone als bij Petrejus en Van Beylen buiten beschouwing. Misschien namen zij impliciet aan dat volkskunst –waartoe ook de beschilderde vlaggen en wimpels kunnen worden gerekend–

afb. 2. Wimpel, vervaardigd door H. Elbers. De broekzijde is beschilderd met producten in balen, vaten en kisten, met daaronder de tekst 'Koophandel en Zeevaart'. Voorts een afbeelding van Mercurius en een koopvaardijfregat met aan de grote mast een naamwimpel met 'H. Elbers' en aan de bezaansmast de nummer-vlag 10. (MMR, M2730)

meestal anoniem is. In de afgelopen decennia is echter geleidelijk duidelijk geworden dat er in de negentiende eeuw vlaggenmakers waren die zich specialiseerden in het beschilderen van vlaggen en wimpels ten behoeve van de beurtvaart. Een voorbeeld daarvan is de familie Elbers uit Zwartsluis. Verschillende generaties Elbers legden zich –naast het maken van gewone vlaggen en het schilderen van (scheeps)sierwerk– toe op het beschilderen van vlaggen met allegorische voorstellingen, die betrekking hebben op scheepvaart, handel en nijverheid.⁷ Diverse musea, waaronder het MMR, en particulieren bezitten vlaggen en wimpels die met de naam 'Elbers' zijn gesigeneerd.⁸ 'Elbers' is dan ook langzamerhand een soortnaam geworden voor beschilderde vlaggen en wimpels uit de negentiende eeuw. Vlaggen die niet met 'Elbers' zijn gesigeneerd, worden geregeld aan deze vlaggenmakersfamilie toegeschreven; soms terecht, maar vaak ook niet. (afb. 2)

De wimpel van de weduwe Horians deed de vraag opkomen of er in de negentiende eeuw misschien ook vlaggenschilders in Rotterdam actief waren geweest. Een wimpel die zo'n duidelijke relatie met Rotterdam heeft, zou tenslotte heel goed hier kunnen zijn gemaakt. Op de wimpel staat de afkorting 'A.G.P.s'. Is dit misschien de vervaardiger? In de Rotterdamse adresboeken vond ik echter geen vlaggenmaker met deze initialen. Wel trof ik een andere persoon aan met deze initialen: de commissionair in granen Anthony Gerard Paats. Hij was kennelijk de schenker van de wimpel. Dit was een gelukkige vondst, maar niet het antwoord op de vraag of er in de negentiende eeuw vlaggenschilders in Rotterdam werkzaam waren. Het nauwkeurig bekijken van de vlaggen in de collectie van het MMR leverde wel enkele namen van vlaggenschilders op. Behalve de naam van H. Elbers werden ook de namen aangetroffen van C. Boom, F.H. Pijnappels en W. Wolff.

C. Boom bleek uit Almelo afkomstig te zijn, de andere twee vond ik inderdaad als vlaggenmaker terug in de adresboeken van Rotterdam.

Daarmee was een basis gelegd voor een onderzoek naar vlaggenschilders in het negentiende-eeuwse Rotterdam. Wie waren deze F.H. Pijnappels en W. Wolff? Van de laatste bleek al snel dat hij de opvolger was van F.H. Pijnappels. Ook bleek er nog een derde vlaggenschilder te zijn geweest: J.J. Boshamer. Hij was de opvolger van W. Wolff. Dit artikel is gewijd aan het vlaggenmakersbedrijf Pijnappels⁹ dat tussen circa 1840 en 1900 in Rotterdam werkzaam was. Een bedrijfsarchief is, voor zover bekend, niet bewaard gebleven. Ook verder heeft het bedrijf bitter weinig sporen achtergelaten. Uiteindelijk waren de Rotterdamse adresboeken en de nog bewaarde vlaggen en wimpels zelf de beste bronnen om iets over dit Rotterdamse vlaggenmakersbedrijfje te vertellen. Als bijlage is een overzicht opgenomen van de nog bekende door de firma Pijnappels geproduceerde vlaggen.

De firma Pijnappels

Aan het begin van de negentiende eeuw vestigde de in Uden geboren kleermaker Martinus Pijnappels zich in Rotterdam.¹⁰ In Rotterdam trouwde hij in 1809 met Francesca Robin. Het woonhuis annex kleermakerij stond aan de Vissersdijk.¹¹ Het echtpaar kreeg zeven kinderen van wie slechts drie de volwassenheid bereikten, namelijk de zonen Josephus Lambertus (1811-1889) en Franciscus Hermanus (1812-1859) en de dochter Johanna Catharina (1821-1873).¹² De oudste zoon nam na de dood van zijn vader

in 1835 de kleermakerij aan de Vissersdijk over.¹³

De andere zoon, Franciscus Hermanus, werd vlaggenmaker. Vanaf 1841 is hij als zodanig in het adresboek van Rotterdam terug te vinden.¹⁴ Hij zal kort daarvoor het vlaggenmakersbedrijf zijn begonnen, want in de volkstelling uit 1839 wordt hij nog aangeduid als 'zonder beroep'.¹⁵ In 1841 woont hij aan het Boerensteiger en is dan al sinds 1833 getrouwd met Louisa Cornelia Wittenheer. Zij was vrijwel even oud als haar man en net als hij het kind van een kleermaker.¹⁶ Zij was in 1810 geboren en had Pijnappels in 1841 inmiddels al drie dochters gebaard van wie alleen de oudste, de in 1833 geboren Francisca Martina, de volwassenheid bereikte.¹⁷ Louisa Wittenheer overleed op 7 april 1857, bijna 47 jaar oud. Nog geen half jaar later, op 16 september, hertrouwde Pijnappels met de 32-jarige Margaretha Bouman, oorspronkelijk afkomstig uit Tiel. Op 24 juli 1858 werd hun dochttertje Louisa Cornelia geboren. Het huwelijk was echter maar van korte duur. In 1859 stierf Pijnappels plotseling. Zijn weduwe plaatste op 10 augustus 1859 een overlijdensadvertentie in de *Nieuwe Rotterdamse Courant*:

Heden overleed tot mijn diepe droefheid mijn geliefde Echtgenoot F.H. Pijnappels in den ouderdom van 47 jaren, na eene gelukkige echtvereniging van 1½ jaar, mij een kind nalatende te jong om zijn zwaar verlies te beseffen. De Affaire zal door mij met behulp van een bekwaam Meesterknecht worden voortgezet, waartoe ik mij minzaam in de protectie mijner Begunstigers aanbeveel.¹⁸

Een dag later stond er in de *NRC* ook een

oproep van de 'practisijn', dr Adrian senior. Daaruit blijkt dat F.H. Pijnappels, 'in leven vlaggenmaker, gewoond hebbende aan het Stijger, bij de Hoenderbrug', in 1857 zes stuks Oostenrijkse staatsobligaties had aangekocht. Bij zijn overlijden waren drie daarvan zoek: de effectenmakelaar die de effecten onder zijn beheer had, had zich niet gemeld hoewel dat wel vereist was. Adrian verzocht in de advertentie hulp de obligaties te achterhalen, 'ter voorkoming van wellicht zeer nabij zijnde treurige gevolgen voor den bedoelden subtracteur en diens familie die men gaarne wenscht te sparen'.¹⁹ Het is niet bekend of de obligaties ooit weer zijn opgedoken.

Uit de 'Memorie van Successie' die werd opgemaakt na het overlijden van F.H. Pijnappels blijkt, dat Margaretha zelf als vlaggennaaister in het bedrijf werkte.²⁰ Met de meesterknecht zette zij de firma voort. Dit moet Willem Wolff zijn geweest, met wie de weduwe Pijnappels op 17 oktober 1860 trouwde, ruim een jaar na het overlijden van haar eerste echtgenoot. Wolff was 38 jaar en iets ouder dan zijn nieuwe echtgenote, die 35 was.

Hoe Willem Wolff vlaggenschilder werd, is niet bekend. Zijn vader Johan Everard Wolff was pensverkoper –niet direct een beroep waarmee je een vlaggenmaker in verband brengt.²¹ Het valt aan te nemen dat Willem het beschilderen van vlaggen in de praktijk bij Pijnappels leerde.²² Omstreeks 1862 werd het bedrijf verplaatst naar het nabijgelegen Oude Hoofdplein. In het adresboek van dat jaar wordt Willem Wolff nadrukkelijk vlaggenmaker en schilder genoemd.²³ Aan het Oude Hoofdplein kregen Willem Wolff en Margaretha Wolff-Bouman drie kinderen:

twee dochters en één zoon. Willem Wolff zelf werd niet oud. Hij overleed op 2 juni 1867, bijna 45 jaar oud.

Opnieuw had Margaretha Bouman een echtgenoot op jonge leeftijd verloren en weer bleef zij niet bij de pakken neerzitten. Ze verhuisde terug naar het Boerensteiger en zette het bedrijf voort.²⁴ Op 21 april 1875 trad zij voor de derde keer in het huwelijk met de 45-jarige Jacobus Johannes Boshamer. Deze was nog maar kort weduwnaar. Op 8 februari 1875 was zijn echtgenote Johanna van der Hidde overleden, met wie hij sinds 1854 getrouwd was geweest. Het nieuwe adres van het echtpaar Boshamer-Pijnappels werd het Haringvliet, nummer 93.²⁵

Jacobus Boshamer was afkomstig uit een familie van kunstschilders. Zowel zijn opa, Jan Hendrik (1776-1862), als zijn vader Johannes (1800-1852) en diens broer Johannes Willem (1802-1857) hadden op dat gebied naam gemaakt.²⁶

De haast waarmee Margaretha Bouman met Jacobus Boshamer trouwde en diens achtergrond als schilder maken het zeer aannemelijk dat hij al langer voor haar werkte. Hij zal, evenals eerder Willem Wolff dat was, de meesterknecht van het bedrijf zijn geweest. Door met hem te trouwen verzekerde Margaretha Bouman het voortbestaan van het vlaggenmakersbedrijf, dat vanaf omstreeks 1886 gevestigd was in de Koestraat op nummer 7.²⁷

Margaretha Boumans derde huwelijk duurde achttien jaar. Na de dood van Jacobus Boshamer, op 8 maart 1893 te Leiden, liet Margaretha Bouman een testament opmaken waarbij zij haar dertig jaar oude dochter Maria Adriana Wolff tot universeel erfgenaam

benoemde.²⁸ Margaretha Bouman was inmiddels 68, maar zij zette het bedrijf voort. In het adresboekje van 1894 wordt zij vermeld als 'weduwe J.J. Boshamer, vlaggemaakster'.²⁹ Tot en met 1897 bleef zij in de Koe-straat wonen.³⁰ Vervolgens keerde zij in 1898 opnieuw terug naar het Boerensteiger.³¹ In 1903 verhuisde zij naar de Schoolstraat en in het adresboekje over dat jaar wordt zij vermeld als 'particulier'.³² Zij overleed nog in hetzelfde jaar, op 6 augustus op 78-jarige leeftijd.

Vlaggenmakers in Rotterdam

In een havenstad als Rotterdam bestond een gestage behoefte aan vlaggen. Reders hadden voor hun schepen diverse vlaggen en wimpels nodig, zoals natievlaggen, naamwimpels en seinvlaggen. Ook beurtschippers voerden op hun schepen een natievlag en vaak één of meer wimpels, bijvoorbeeld met de naam van het schip. Bij een overlijden aan boord werd een zwarte wimpel, de 'treurwimpel', aan de vlaggenstok op het achterschip bevestigd.

Vlaggen konden worden gekocht bij allerlei toeleveringsbedrijven, met name bij zeilmakerijen, maar vanouds ook bij winkels in zeevaartkundige instrumenten. Vandaar dat we vlaggenmakers in de adresboeken terugvinden onder het kopje 'compas- en vlaggenmakers'. Een bekende Rotterdamse zeilmaker die zich tot een belangrijke vlaggenleverancier ontwikkelde, was Hendrik Veder. Diens bedrijf bestaat nog en levert nog steeds –elders gemaakte– vlaggen–.

In het *Tijdschrift voor de Bevordering van Nijverheid* uit 1857 staat een overzicht van de Rotterdamse nijverheid in het voorafgaan-

de jaar. Daarin wordt het volgende over de vlaggenmakers vermeld:³³

Dit handwerk wordt hoofdzakelijk mede door de zeilmakers beoefend, hoewel het vlaggenaaien meestal buiten 's huis door vrouwen wordt verrigt. Enkele instrumentmakers leveren ook vlaggen, zoo dat men, met uitzondering van één zich bij uitsluiting met dezen tak van Nijverheid bezig houdende winkel, geene bepaalde vlaggenmakers aan kan wijzen.

De uitzondering in dit overzicht zal ongetwijfeld Franciscus Pijnappels zijn geweest. Van zijn andere drie collega's die in het adresboek van 1858 worden genoemd, is bekend dat zij niet uitsluitend vlaggen maakten.³⁴ Batenburg & Co. had een winkel in zeevaartkundige instrumenten, G.W. Peter is vooral bekend als instrumentmaker en C. Senee was wel een echte vlaggenmaker, maar leverde bijvoorbeeld ook kompassen. Het is opvallend dat in het overzicht van de Rotterdamse nijverheid in 1856 het beschilderen van vlaggen niet als activiteit wordt genoemd. Kennelijk was het te onbelangrijk.

Ook vlaggenmakers van buiten Rotterdam leverden vlaggen aan Rotterdamse bedrijven. Een laat voorbeeld dateert uit 1920-1925. In deze jaren leverde de firma Elbers uit Zwartsluis diverse wimpels met treurwilgen aan de N.V. Rotterdamse Scheepstuigerij aan de Leuvehaven.³⁵

Vlaggenschilders

Vlaggen en wimpels aan boord behoren tot het zogenoemde scheepssier. De gewoonte om schepen met beschilderde vlaggen en wimpels uit te rusten ontstond al in de late middeleeuwen. Filips van Kleef (1429-1528),

de eerst bekende admiraal van de oorlogsvloot van de Nederlanden, schreef omstreeks 1500 een traktaat over de oorlog ter zee. Hierin geeft hij ondermeer aanwijzingen hoe een oorlogsschip beschilderd en gepavooiseerd moet worden.³⁶ Uit de zestiende eeuw zijn ook vlaggenschilders bij naam bekend, zoals de schilder Jan Zutterman, die in 1542 een beschilderde wimpel leverde aan de Vlaamse vloot.³⁷

Ook binnenvaartschepen hadden lang vóór de negentiende eeuw beschilderde vlaggen en wimpels. Bij hoogtijdagen, bijvoorbeeld tijdens het admiraalzeilen, werden plezierjachten fraai met vlaggen en wimpels versierd. Beurtschepen –de ‘werkpaarden’– waren daarentegen ook op gewone dagen versierd. Zo beeldt de Rotterdamse kunstenaar Gerrit Groenewegen in zijn *Verzameling van Vier en tachtig Stuks Hollandsche Schepen* uit 1789 enkele beurtschepen af met versierde wimpels die vanaf de spiegel waaien. In de broek van deze wimpels is een (niet herkenbare) voorstelling te zien.³⁸

In de collectie van het Rijksmuseum bevindt zich een beschilderde vlag die mogelijk uit de achttiende eeuw dateert. De vlag is afkomstig van het schip *De Twee Gebroeders* dat tussen Dordrecht en Woerden een beurtvaartdienst onderhield. Aan de bovenkant van de vlag staat in een witte baan ‘An[no] Pannen Steenbakkers Welvaaren 1794’ en onderop eveneens in een witte baan ‘De Twee Gebroeders’.³⁹ In de middenbaan van de vlag zijn huizen en een kerkje te zien, gelegen aan het water, met op de oever stapelen- en baksteenindustrie in de omgeving van Woerden, die tot in de twintigste eeuw

van belang was. Links staat een bloemenvaas met het wapen van Dordrecht en rechts een bloemenvaas met het wapen van Woerden. Het is zeer wel mogelijk dat de vlag –ondanks het opschrift ‘Anno 1794’– pas uit de negentiende eeuw dateert. Het jaartal kan dan bijvoorbeeld verwijzen naar de oprichtingsdatum van een Woerdense steenbakkerij. Ook in Rotterdam werden al in de achttiende eeuw vlaggen beschilderd. De twee bewaarde vaandels van het Rotterdamse Groot Schippersgilde uit respectievelijk 1779 en 1788 zijn hiervan een voorbeeld.⁴⁰ Het is niet bekend wie deze heeft vervaardigd. Wellicht was het een ‘bijklus’ van een schilder. In de negentiende eeuw was de firma Pijnappels de belangrijkste vlaggenschilder van Rotterdam. Naast dit bedrijf waren er echter ook andere schilders werkzaam. Zo schilderde de Rotterdamse kunstschilder W.P. van Geldorp in 1871 twee vaandels voor de korenmeters en -wegers.⁴¹ En waarschijnlijk waren er meer schilders die als bijverdienste vlaggen beschilderden.

De vlaggen en wimpels van de firma Pijnappels –voor zover bekend– zijn onder één noemer te scharen: het zijn vlaggen en wimpels voor de beurtvaart. Pijnappels had zijn bedrijf aan het Steiger, zeer dicht bij zijn klanten. Veel beurtvaartdiensten hadden daar of in de directe omgeving hun vaste ligplaats.⁴²

Het is niet bekend hoe Franciscus Pijnappels zijn bedrijf begon. Het ligt voor de hand te veronderstellen dat hij omstreeks 1840 het bedrijf van iemand anders overnam en daar wellicht al langere tijd werkzaam was geweest. De beschilderde vlag met de signatuur van Pijnappels en het jaartal 1827 in de

afb. 3. Vlag vervaardigd door C. Boom. Op de witte middenbaan de tekst 'Koophandel en Zeevaart'. Links Mercurius (twee keer afgebeeld) en Ceres, te midden van allerlei vaten en kisten. Op een theekest onder meer de tekst 'De Jonge Jan kapitein Luib C. Boom Vlaggeschilder Almelo'. In het water Neptunus, in een door zeepaarden getrokken zegekar (twee maal) en een zeeschip. (MMR, M1328)

collectie van het Historisch Museum Rotterdam (bijlage nr 16) zou de indruk kunnen wekken dat Pijnappels al in dat jaar als vlaggenschilder werkzaam was. Het is echter uitgesloten dat het jaartal verwijst naar de datering van de vlag. Op de vlag komen –naast een voorstelling van Mercurius en Neptunus– de namen voor van het schip *Canton* en van kapitein J. Louwerens. Het driemastschip *Canton* werd pas in 1830 gebouwd (als de *Ortelius*) en kapitein J. Louwerens voer vanaf 1839 op dit schip, dat eigendom was van de

rederij Anthonie van Hoboken & Co.⁴³ Het is niet goed te zeggen van wanneer de vlag dan wel dateert. Mogelijk wel al van vóór 1842, toen Van Hoboken de *Canton* liet veilen.⁴⁴ Evenals de al vaker genoemde Horianswimpel uit 1843 kan de vlag dus niettemin tot het vroege werk van Pijnappels worden gerekend. De meesterknecht Willem Wolff zal het schildersvak van Pijnappels hebben geleerd. De vroegste door Wolff gesigneerde vlag dateert uit het sterfjaar van Pijnappels (1859) en

draagt het opschrift 'Sommelsdijck Welvaren'. Deze vlag bevindt zich in particulier bezit (bijlage nr 15). Margaretha Wolff-Pijnappels nam de schilder Jacobus Boshamer in dienst toen haar echtgenoot in 1867 stierf. Een niet gesigeneerde Pijnappelsvlag in de collectie van streekmuseum De Meestooft draagt het jaartal 1868 (bijlage nr 3). Het vermoeden lijkt gewettigd dat deze vlag door Boshamer is geschilderd.

Buiten Rotterdam vervaardigde vooral het bedrijf van Elbers in Zwartsluis vlaggen en wimpels voor de beurtvaart. De vroegst gedateerde vlaggen en wimpels zijn uit de jaren '50 van de negentiende eeuw, dezelfde tijd dat Pijnappels actief was.

Nog één andere vlaggenschilder van buiten Rotterdam is bekend. Het is de schilder Christiaan Boom (ca. 1815-1869) uit Almelo.⁴⁵ Van hem bevinden zich zeker twee vlaggen in de collectie van het MMR.⁴⁶ (afb. 3) Er zijn nog andere vlaggenschilders geweest die voor de binnenvaart werkten. In de collectie van het MMR worden enkele negentiende-eeuwse wimpels bewaard die niet duidelijk aan de firma's Pijnappels of Elbers toe te schrijven zijn en mogelijk anderszins door andere vlaggenschilders zijn vervaardigd.⁴⁷

De techniek van het schilderen

In twee handboeken uit de negentiende eeuw wordt de beschrijving van vlaggen aangegeeft. In zijn *Grondig onderwijs in de schilder- en verw-kunst* wijdt Lambertus Simis, huisschilder te Amsterdam, een paragraaf aan 'het schilderen van zijden en katoenen vaandels, vlaggen, enz.'.⁴⁸ Hij schrijft dat eerst een decortekening op papier moet worden

gemaakt. Deze wordt vervolgens op de contourlijnen doorgeprikt en dan op de vlag of wimpel gelegd. Daarna wordt de tekening bestoven met houtskool. Vervolgens wordt de tekening weggehaald en blijft een patroon van stippellijnen over. Dit patroon wordt daarna overgetrokken met een penseel, waarna de voorstelling verder wordt ingekleurd en gedetailleerd. Deze techniek werd ook wel gebruikt voor het maken van prenten naar tekeningen en het aanbrengen van voorstellingen en patronen op majolica tegels.

In het *Handboek voor den schilder* uit 1883 schrijft P. van der Burg, die eerst een schildersschool in Schiedam had en later in Rotterdam, uitsluitend over de techniek van het aanbrengen van de verf op het doek. Hij schrijft: 'Om vlaggen enz. te schilderen, bestrijkt men ze aan de ene zijde, zover deze beschilderd moet worden, met witte was, heel dun opgelost in terpentijn; daarover schildert men met de bekende wasverf, namelijk verf, in olie dik gewreven en verdund met terpentijn, waarin was en siccatief⁴⁹ is gemengd. Deze verf barst niet en blijft buigzaam, en als zij droog is, zijn de platen, waar de witte was met terpentijn een weinig is doorgevloeid, niet zichtbaar.'⁵⁰ De beschrijving die Simis en Van den Burg geven zal niet veel hebben afgeweken van de manier van werken bij Pijnappels. Het bedrijf zal beschikt hebben over voorbeeldtekeningen waaruit gekozen kon worden en daarnaast hebben kunnen terugrijpen op 'emblemata-boeken' met daarin voorbeelden van zinnebeelden of allegorieën. Dergelijke boeken waren al vanaf de zestiende eeuw in zwang en bestonden in de negentiende eeuw nog steeds. Ook P. van den Burg heeft achter-

in zijn handboek een beschrijvende lijst van zinnebeelden opgenomen.⁵¹

De klantenkring

Van de firma Elbers in Zwartsluis zijn enkele kasboeken bewaard gebleven. Hieruit rijst het beeld op dat dit bedrijf zich vooral toelegde op het schilderen van vlaggen en wimpels. Alle soorten sierschilderwerkzaamheden werden aan schepen verricht. Naamborden werden geschilderd, vlaggenknoppen verguld, evenals de leeuwjes die als versiering op de helmstok stonden. Er werden ook vlaggen en wimpels beschilderd.

Pijnappels' achtergrond als zoon van een kleermaker doet vermoeden dat diens bedrijf toch vooral een vlaggenmakersbedrijf was, met het beschilderen van vlaggen als specialiteit. Evenals Elbers zal Pijnappels niet alleen grote feestvlaggen en wimpels hebben beschilderd, maar ook kleinere wimpeltjes hebben vervaardigd –de zogenoemde vleugels–, met bijvoorbeeld de gemeentewapens van de twee plaatsen waartussen het beurtschip voer. De 'gewone' vlaggen en wimpels zullen zijn gemaakt in opdracht van een beurtschipper voor dagelijks gebruik. De bijzondere beschilderde vlaggen en wimpels zullen zijn vervaardigd als relatiegeschenk in opdracht van bijvoorbeeld een graanhandelaar, zoals de eerder genoemde A.G. Paats, die een wimpel aan de weduwe Horians schonk.

Een deel van de klanten van Pijnappels, misschien wel het belangrijkste deel, kwam van de Zuid-Hollandse eilanden en Zeeland. Van het eiland Goeree-Overflakkee zijn vlaggen en wimpels bekend van beurtschippers uit Ooltgensplaat, Sommelsdijk, Dirksland,

Stellendam en Goedereede. Op één na zijn ze aan de firma Pijnappels toe te schrijven.⁵²

De uitzondering betreft een fragment van de vlag van de *Vrouw Anna*, vermoedelijk uit het begin van de negentiende eeuw.⁵³ Uit het Zeeuwse Sint-Annaland (Tholen) zijn twee vlaggen en een wimpel bekend.⁵⁴ De ene vlag, in particulier bezit, is afkomstig van de beurtschipper Mattheus de Graaff (1823-1914).⁵⁵ Hij kwam uit Poortvliet, zijn schip was de *Catharina*, vernoemd naar zijn vrouw. Deze schipper vervoerde voor de boeren diverse producten naar Rotterdam, zoals graan, aardappelen, appels, eieren en bracht ook weer van alles mee terug, zoals kolen en turf en ook huisraad voor pasgetrouwden. Volgens overlevering was deze vlag de eerste prijs voor het aanvoeren van de beste meekrap naar de markt van Rotterdam.⁵⁶ Het ligt echter meer voor de hand dat het hier –zoals bij de eerder genoemde Horianswimpel– gaat om het aanbrengen van de eerste lading van het seizoen. De vlag is gesigineerd door F.H. Pijnappels (bijlage nr 1). De andere vlag is in de collectie van het Streekmuseum De Meestooft te Sint-Annaland en is afkomstig van Abraham Theunisse (1786-1878), beurtschipper van Sint-Annaland op Rotterdam (bijlage nr 3).⁵⁷ De vlag is niet gesigineerd, maar wel gedateerd, namelijk 1868, en op grond daarvan toe te schrijven aan Jacob Boshamer.

De wimpel bevindt zich eveneens in de collectie van het Streekmuseum in Sint-Annaland en heeft als titel 'De Graanoogst'. Deze is niet gesigineerd en ook niet gedateerd. Vermoedelijk is ook deze wimpel van een beurtschipper afkomstig (bijlage nr 4). Uit Yerseke is een wimpel bekend van de

afb. 4. Vlag, vervaardigd door W. Wolff. Links Mercurius te midden van vaten en kisten, rechts een gezicht op een binnenwater. (MMR, M1 644, bijlage nr 21)

schipper J. Griep (1798-1898) die vanaf 1829 een beurtvaartdienst op Rotterdam onderhield.⁵⁸ De wimpel werd enige jaren geleden geveild bij het Zeeuws Veilinghuis te Middelburg en bevindt zich nu in particulier bezit (bijlage nr 2).

Behalve de Horienswimpel uit Oudenbosch is uit Noord-Brabant ook een wimpel bekend van de tjalk *De Twee Gebroeders*. Dit schip was eigendom van de beurtschipper Dirk Vos (1805-1862), afkomstig uit Wijk en Aalburg.⁵⁹ De wimpel is gesigneerd door F.H. Pijnappels

en bevindt zich in het bezit van een nazaat van de schipper (bijlage nr 6). Ook uit noordelijker streken zijn vlaggen van de firma Pijnappels bekend. Zo is er een fragment van een vlag en een wimpel bewaard gebleven van de Groningse schipper Jan Alberts (1806-1874). Ook hij was beurtschipper op Rotterdam.⁶⁰ De vlag is door zijn monogram 'F.H.P.' ter herkennen als een vlag van F.H. Pijnappels (bijlage nrs 19 en 20). In het Noordelijk Scheepvaartmuseum in Groningen bevindt zich een vlag van de

afb. 5. Vlag met West-Indische figuren, mogelijk door kapitein J. Louwerens van rederij Anthonie van Hoboken aangeboden aan de beurtschipper van de *Vrouwe Margaretha*. De West-Indische figuren op deze vlag verwijzen wellicht naar de pogingen die Van Hoboken in 1801 en kort na 1814 ondernam om handel met Zuid-Amerika te drijven. Vermoedelijk vervaardigd door F.H. Pijnappels. (MMR, M1806, bijlage nr 17)

beurtvaarder *De Vrouw Maria* met de signatuur 'F: H: Pijnappels Rotterdam' (bijlage nr 18).⁶¹

Verder bevindt zich in de collectie van het MMR nog een vlag van de beurtschipper Gerrit Jacobsz. van der Zee (1759-1859) uit het Friese Gorredijk (bijlage nr. 21). Hij zal één van de vele Friese schippers zijn geweest die turf naar Rotterdam brachten. Het is ove-

rigens opmerkelijk dat de vlag 1861 is geda-teerd, terwijl de beurtschipper al in 1859 was overleden.⁶² Heel klein staat er op een zak: 'WW RTD' waarbij WW staat voor de vlag-genschilder Willem Wolff en RTD natuurlijk voor Rotterdam. (afb. 4)

Eén vlag in de collectie van het MMR kan met Amsterdam in verband worden gebracht (bijlage nr 17). (afb. 5) Op deze vlag is onder

afb. 6. Vlag, anoniem, die het vertrek van de schutterij naar Antwerpen in 1830 verbeeldt. De voorstelling is gebaseerd op de litho naar een tekening door Q.M.R. Ver Huell. Het schip *Willem II* op de voorgrond en *Mercurius* te midden van vaten en kisten zijn door de vlaggenschilder toegevoegd. (MMR, M1 648, bijlage nr 25)

meer de Beurs van Hendrick de Keyser uit 1609 afgebeeld. Daaronder staat de tekst *De Vrouw Margaretha*. Ook is op de vlag de afkorting 'AVH' te vinden, hetgeen zich laat verklaren als de Rotterdamse rederij Anthonie van Hoboken & Co. Vermoedelijk was de *Vrouw Margaretha* een beurtvaarder die tussen Amsterdam en Rotterdam voer. Op de vlag wordt ook een theekistje afgebeeld, waarop onder meer de naam 'Kaptein J. Louwerens' staat. Diens naam prijkt ook op de bovenvermelde vlag uit de collectie van het Historisch Museum Rotterdam. Waar-

schijnlijk werden beide vlaggen in zijn opdracht gemaakt en waren ze elk voor een beurtschipper bestemd.

Allegorische voorstellingen

Kenmerkend voor de feestvlaggen en wimpels van zowel Pijnappels als Elbers is de uitvoering in de Nederlandse driekleur. Soms zijn zij in de broek van de vlag voorzien van een zogenoemde prins: geblokte driehoekjes in de nationale kleuren. De wimpels zijn vaak afgezet met franje. De witte baan van zowel de vlaggen als de wimpels is beschilderd. De

afbeeldingen –meestal allegorische voorstellingen– behoren duidelijk tot de volkskunst en zijn niet het werk van professionele kunst-schilders. Het zijn naïeve voorstellingen. Het is daarom altijd moeilijk een vlag of wimpel te dateren als er geen jaartal in de schildering is opgenomen. Een vlag die vroeg negentiende-eeuws aandoet, kan heel goed van zeer veel later dateren.

De meest afgebeelde allegorische figuren zijn Mercurius, Ceres, de Hoop en Neptunus. Mercurius is de god van de handel. Op zijn hoofd draagt hij een gevleugelde helm. In zijn ene hand heeft hij een staf waaromheen slangen kronkelen en die bekroond is door vleugels: de caduceus; in zijn andere hand houdt hij een geldzak. Mercurius wordt altijd staand afgebeeld, temidden van kisten, tonnen, balen, potten en dozen met opschriften en afkortingen die betrekking hebben op handelsproducten, zoals rappe (snuiftabak), tabak en sigaren. Vaak, maar niet altijd wordt hij vergezeld door een haan. De namen op de vlaggen –voluit, dan wel afgekort– verwijzen naar de schipper, de schenker of de vervaardiger van de vlag. Niet altijd zijn de namen direct te herleiden tot een herkenbare persoon. Een afkorting die regelmatig voorkomt, is die van NHM, de Nederlandsche Handel-Maatschappij, die in 1824 werd opgericht en die tot doel had de Nederlandse scheepvaart op Indië te stimuleren. Vooral bij Elbersvlaggen staat boven zo'n voorstelling vaak 'Koopvaart en Handel'. Bij de vlaggen van de firma Pijnappels zien we dit alleen bij de reeds genoemde vlag van Willem Wolff uit 1861 (bijlage nr 21).

Behalve Mercurius en Ceres, de godin van de

landbouw, wordt ook Neptunus regelmatig afgebeeld. Hij is een personificatie van de zeevaart en zit meestal in een door zeepaarden getrokken zegekar, zijn drietand in de hand. Eén vlag in de collectie van het MMR toont een Neptunusfiguur, maar wijkt verder van het gewone werk af. (bijlage nr 25). De vlag verbeeldt namelijk het vertrek van de Rotterdamse schutterij in 1830 en is deels vervaardigd naar een prent van de marineofficier en amateurtekenaar Q.M.R. Ver Huell (1787-1860).⁶³ (afb. 6) De onbeholpen weergave van het zeeschip *Willem II* op de voorgrond maakt een toeschrijving van deze vlag aan de firma Pijnappels onzeker. Een andere mogelijkheid is de vaker genoemde Christiaan Boom uit Almelo of de verder onbekende G.B.S., wiens initialen op een kistje staan.

Een figuur die ook regelmatig op beschilderde vlaggen voorkomt is de Hoop, gesymboliseerd door een bevallige dame, steunend op een anker. Zij is afgebeeld op één van de twee door Pijnappels gesigeneerde vlaggen in de collectie van het MMR. Met haar linker hand steunt zij op een anker, terwijl zij in de rechterhand een Mercuriusstaf draagt. Links van haar staan de gebruikelijke kisten en tonnen met op één daarvan het opschrift 'F:H: Pijnappels Rotterdam' (bijlage nr 23). (afb. 7) Op de wimpels zijn ook vaak aan de vluchtzijde over de gehele witte baan voorstellingen geschilderd. Vaak gaat het om voorstellingen met florale motieven, zoals druiventrossen, bloemenranken en vazen met bloemen. Soms loopt de wimpel uit in een beschilderde voorstelling aan de broekzijde, zoals bij de Horianswimpel.

afb. 7. Vlag, vervaardigd door F.H. Pijnappels. De 'Hoop' is afgebeeld met het kenmerkende anker als haar symbool. In haar rechterhand houdt zij een staf vast –feitelijk het attribuut van Mercurius. (MMR, M1633, bijlage nr 23)

Gemeentewapens

Op vlaggen van de firma Pijnappels zijn gemeentewapens een opvallend motief. Soms is het gemeentewapen van de plaats van herkomst van de schipper afgebeeld, zoals bij de vlaggen uit Sint-Annaland en Poortvliet, soms is ook het wapen van Rotterdam te zien. Het lijkt erop dat de afbeelding van het wapen van de thuishaven van de schipper als een onderscheidend kenmerk voor de vlaggen van Pijnappels kan worden beschouwd. In de collectie van het Rijksmuseum bevindt zich een vlag met het opschrift 'Veenlust' en de

wapens van Friesland en die van Rotterdam. Waarschijnlijk is dit ook een Pijnappelsvlag (bijlage nr 22).⁶⁴

Topografische voorstellingen

De vlaggen en wimpels van Elbers tonen op de achtergrond vaak een zeegezicht met een koopvaardijship onder vol zeil. Zulke voorstellingen zijn bij de firma Pijnappels niet aan te treffen. Typische Pijnappelsmotieven zijn landbouwtaferelen met vergezichten naar maaiers die met de oogst bezig zijn, boerenwagens volgeladen met de oogst en zich tot

afb. 8a. Vlag, vervaardigd door F.H. Pijnappels. Afgebeeld is een zinkstuk, waarop arbeiders aan het werk zijn. Een prent die mogelijk als voorbeeld heeft gediend voor deze voorstelling is niet gevonden. Vermoedelijk moet de voorstelling op het eiland Goeree-Overflakkee worden gesitueerd. (MMR, M590, bijlage nr 14)

afb. 8b. Detail met het zinkstuk.

de horizon uitstreckende waterlandschappen met één of meer binnenvaartschepen. Het lijkt erop dat de firma Pijnappels meer verhalend en beeldend werk maakte dan de firma Elbers. De twee fraaiste voorbeelden van vlaggen met landbouwschènes zijn die in particulier bezit in Sint Annaland en op Goeree-Overflakkee, respectievelijk gesigneerd en gedateerd 'F.H. Pijnappels 1852' en 'W. W[olff] 1859' (bijlage nrs 1 en 15).⁶⁵ In de collectie van het MMR bevindt zich een intrigerende vlag, niet gedateerd, maar wel op de achterzijde gesigneerd met "F.H. Pijnappels fecit" (bijlage nr 14). (afb. 8) De vlag toont mannen die met harken en kruiwagens aan het werk zijn op een soort eiland, dat door middel van touwen aan kaapstanders aan de vaste wal is vastgelegd. Rondom dit eiland liggen allerlei binnen-

vaartschepen. Het onderwerp van de afbeelding was tot voor kort niet bekend; prenten en tekeningen met een vergelijkbare voorstelling werden niet gevonden.⁶⁶ Onlangs kon worden vastgesteld dat er een zinkstuk is afgebeeld, bedoeld om onder de waterlijn een dijklichaam te beschermen tegen uitschuren door de stroom.⁶⁷ Het bestaat uit rijshout, met een onder- en bovenroosterwerk van wiepen (tot lange stengen gebonden rijshout) met daartussen een riet- of rijsvulling. Het zinkstuk op de voorstelling van de vlag is elders gemaakt en is nu naar zijn plaats gesleept. Het wordt op zijn plaats gehouden door touwen, die deels naar kaapstanders op de oever lopen. De arbeiders zijn bezig door de schepen aangevoerd puinmateriaal of kloetingen, dat wil zeggen brokken klei, over het zinkstuk te verdelen. Wanneer dit werk

afb. 9a. Vlag, met het vertrek van de postkoets van Van Gent en Loos vanaf het Kralingse Veer. Vermoedelijk door C. Boom uit Almelo. (MMR, M584, bijlage nr 24)

afb. 9b. Detail met op het portier van de koets de tekst 'Boom en Van Gent'. Op grond van deze tekst is de vlag toe te schrijven aan C. Boom.

afb. 9c. Detail. De diligenciedienst vanaf het Kralingse Veer werd onderhouden door de firma 'Loos en Van Gent'. Deze naam staat op de achterzijde van de vlag op het portier van de koets.

klaar is, wordt het zinkstuk afgezonken. Voor wie de vlag bedoeld was is nog niet achterhaald. Het lijkt erop dat de vlag uit Middelharnis komt, zoals bij meer Pijnappelsvlaggen het geval is. De Rotterdamse koopman P.L. Slis, die de vlag in 1925 aan het museum schonk, was oorspronkelijk uit die plaats afkomstig.

Een mooi voorbeeld van een feestvlag met een topografische voorstelling is het exemplaar dat het Kralingseveer met de postkoets naar Brussel toont (bijlage nr 24). (afb. 9a) In het midden van de voorstelling is het stadswapen van Rotterdam afgebeeld. De twee belangrijkste kenmerken van het werk van de firma Pijnappels komen hier bij elkaar: de

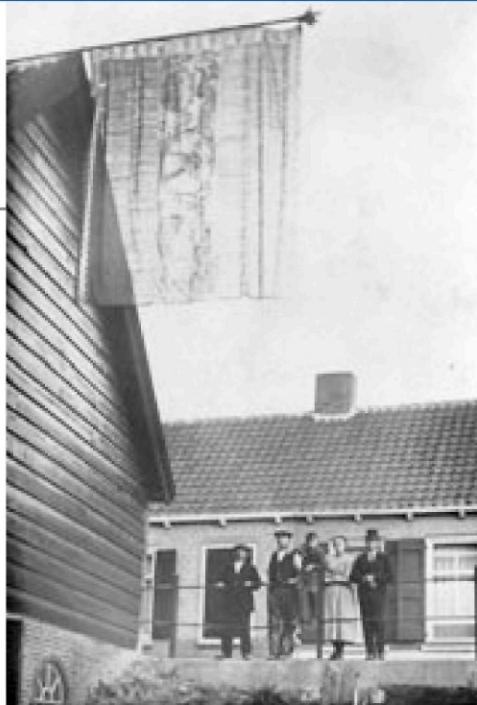
afb. 10. Een schuur te Ooltgensplaat met een uitgehangen beschilderde vlag, omstreeks 1920. De vlag toont in het midden de figuur van Ceres. Vrijwel zeker gaat het om een Pijnappelsvlag. Het is niet bekend of de vlag nog bestaat.

(foto Streekmuseum Goeree-Overflakkee)

topografische voorstelling en het gemeentewapen. Toch is dit geen Pijnappelsvlag. De naam 'Boom' die op het portier van de koets is te lezen, lijkt te verwijzen naar Christiaan Boom uit Almelo. (afb. 9b) Waarom hij deze vlag gemaakt heeft is niet bekend. Misschien bood hij zijn diensten in Rotterdam aan. Het is duidelijk dat hij gewerkt heeft naar een prent. Welke prent als voorbeeld heeft gediend valt niet uit te maken; afbeeldingen van het Kralingveever waren zeer populair.⁶⁸

Feestvlaggen in gebruik

Uit de bewaarde vlaggen en wimpels –zowel van Pijnappels als van Elbers– valt op te maken dat zij vaak een geschenk aan een beurtschipper waren, zoals de Horienswimpel voor het aanbrengen van de eerste lading boekweit van het seizoen. Soms werden zij cadeau gedaan bij de aflevering van een nieuw schip.⁶⁹ Maar wat de beurtschippers nu eigenlijk met de vlaggen deden, is onbekend. Een aantal vlaggen toont duidelijk gebruikssporen, maar negentiende-eeuwse afbeeldingen van beurtschepen die typische Pijnappels- of Elbersvlaggen of -wimpels voeren, zijn niet gevonden. Meestal zullen de vlaggen en wimpels opgevouwen hebben gelegen in een kist bij de schenker thuis of

bij diens nazaten. Vermoedelijk werden zij alleen op hoogtijdagen gehesen, bijvoorbeeld bij de verjaardag van de koning. Dit hoefde niet altijd op het schip te zijn: de eigenares van de De Graaff-vlag (bijlage nr 1) wist te vertellen dat de vlag bij feestelijkheden vroeger wel vanaf het huis had uitgehangen. Deze mededeling wordt bevestigd door een prentbriefkaart van omstreeks 1920, met een afbeelding van een gezelschap bij een grote schuur te Ooltgensplaat. Aan de schuur is een stok bevestigd, waaraan duidelijk een negentiende-eeuwse, beschilderde vlag hangt.⁷⁰ (afb. 10)

Besluit

Het vlaggenmakersbedrijf Pijnappels was in de negentiende eeuw één van de bedrijven die in Rotterdam vlaggen leverden. Het onderscheidde zich van de andere vlaggenmakers doordat het niet alleen vlaggen maakte, maar die ook beschilderde. De klanten kwamen vooral uit de beurtvaart. Opvallend is dat de nog bekende Pijnappelsvlaggen en -wimpels afkomstig zijn van beurtschippers op Rotterdam. Dezen komen voornamelijk uit Zeeland, van Goeree-Overflakkee en uit West-Brabant, maar ook uit Groningen en Friesland zijn voorbeelden bekend.

In stijl onderscheidde de firma Pijnappels zich van zijn concurrent Elbers in Zwartsluis. Pijnappels schilderde meer 'verhalende' afbeeldingen, zoals een landschap met werkende landarbeiders. Een ander duidelijk kenmerk van Pijnappels is de aanwezigheid van gemeentewapens van het dorp van herkomst van de beurtvaarder en de stad Rotterdam.

Tot nog toe zijn er twaalf gesigioneerde vlaggen en wimpels van de firma bekend. Op basis van stijl en of herkomst kunnen twaalf andere vlaggen en wimpels aan het bedrijf worden toegeschreven. In de bijlage worden zij kort omschreven.

Tot slot. Dit onderzoek naar de firma Pijnappels maakt deel uit van een groter project van het Nederlands Scheepvaartmuseum in Amsterdam en het MMR om alle beschilderde feestvlaggen en -wimpels in Nederland te documenteren. Nog lang niet alles is bekend. Wie een feestvlag of feestwimpel bezit of er één weet, wordt verzocht dit aan het Maritiem Museum Rotterdam te melden.

BIJLAGE

Overzicht vlaggen en wimpels van de firma Pijnappels.

Zeeland

1. Vlag met links Mercurius en rechts Ceres. In het midden het wapen van Poortvliet met daaronder het opschrift *De Catharina*. 1852. Diverse andere opschriften waaronder 'J. Kleppe'. Gesigioneerd door F.H. Pijnappels en gedateerd. Formaat 230 x 330 cm. Beurtschipper Mattheus de Graaff (1823-1914), schip *De Catharina*. Particuliere collectie, Sint-Annaland.

2. Wimpel met voorstelling van Mercurius en aan de vluchtzijde een vaas, bloemen, takken en druiven. Op de wimpel boven de letters KN [Kruiningen], G [Griep] en onder 'D'Koophandel'. Op theekist: 'Johan Griep 1855'. Diverse andere opschriften. Gesigioneerd door F.H. Pijnappels, gedateerd 1855. Formaat ca. 570 x 50 cm. Beurtschipper Johan Griep. Collectie Verhoef.

3. Vlag met links Mercurius en rechts Ceres, op de achtergrond onder meer een landarbeider die aan het ploegen is. In het midden het opschrift 'St Annaland' met daaronder het gemeentewapen van dit dorp. Diverse andere opschriften, zoals 'LWK', 'CL', 'KK'. Niet gesigioneerd, gedateerd 1868. Toegeschreven aan de firma Pijnappels (J.J. Boshamer). Formaat: 218 x 312 cm. Afkomstig van de beurtvaardersfamilie Theunisse. Collectie Streekmuseum 'De Meestooft', Sint-Annaland.

4. Wimpel met Ceres, op de achtergrond een man en vrouw die in een veld aan het oogsten zijn. Een kerkje in het verschieft. Aan de vluchtzijde beschilderd met ondermeer een hoorn des overvloeds met fruit. Onder het opschrift 'De Graanoogst'. Boven de letters 'H S' (in spiegelbeeld). Niet gesigioneerd, niet gedateerd. Toegeschreven aan de firma Pijn-

appels. Formaat 355 x 65 cm. Collectie Streekmuseum 'De Meestooft', Sint-Annaland.

West-Brabant

5. Wimpel met Ceres, op de achtergrond landarbeiders bezig met de oogst. Linksboven binnen een medaillon een eenhoorn, rechtsboven binnen een medaillon het opschrift: 'de Wed. J.F. H.' (in spiegel-schrift). Onder de voorstelling het opschrift 'De eerst aangevoerde boekweit van het gewas van 1843. A.G. Ps.' Aan de vluchtzijde beschilderd met onder meer personificaties van Europa, en Afrika, een papegaai, een indiaan, bladeren en vruchten. Niet gesigneerd, niet gedateerd. Toegeschreven aan de firma Pijnappels (F.H. Pijnappels). Formaat 540 x 60 cm. Beurtschipper weduwe J.F. Horiens, Oudenbosch. Collectie MMR, objectnummer M1668.

6. Wimpel met Mercurius, op de achtergrond een binnenvaartschip. Aan de vluchtzijde beschilderd met bloemen, takken, druiven en appels. Aan de bovenkant van de wimpel het opschrift *De Twee Gebroeders*. Op drie kazen, respectievelijk de opschriften 'a', 'DLR' en 'BvK'. Enkele andere opschriften. Gesigneerd door F.H. Pijnappels, niet gedateerd. Formaat 580 x 56 cm. Beurtschipper Dirk Vos (1805-1862) uit Wijk en Aalburg. Particuliere collectie.

Goeree-Overflakkee

7. Vlag met links een paard met ploeg en een volgeladen boerenkar met het opschrift 'G.B. Bosschiet 20 juli 1846', rechts dorsende landarbeiders met een dorp op de achtergrond. In het midden Ceres die behalve een sikkel ook een Mercuriusstaf in haar handen heeft. Niet gesigneerd, te dateren op 1846. Toegeschreven aan de firma Pijnappels (F.H. Pijnappels). Formaat: ca. 270

x 370 cm. Vermoedelijk afkomstig van beurtschipper A. de Graaf. Collectie Streekmuseum Goeree-Overflakkee, Sommelsdijk.

8. Wimpel met een voorstelling van Mercurius met op de achtergrond een boerenwagen en een binnenvaartschip. Met boven het opschrift 'De Koophandel', onder het opschrift 'Dirksland'. Op één van de balen: 'A. de Graaf'. Aan de vluchtzijde beschilderd met bloemen. Toegeschreven aan de firma Pijnappels (F.H. Pijnappels). Formaat: ca. 500 x 60 cm. Beurtschipper A. de Graaf. Collectie Streekmuseum Goeree-Overflakkee, Sommelsdijk.

9. Wimpel met in het midden 'de Hoop'. Links twee landarbeiders, waarvan de één een schoof samenbindt en de ander een lange zeis vasthoudt. Rechts een beurtschip op het water. Aan de bovenzijde van de wimpel links het wapen van Dirksland en rechts het wapen van Rotterdam met daartussen de letters 'DP' [i.e. De Plaat = Ooltgensplaat]. Onder het opschrift 'Op Hoop van Zegen'. Aan de vluchtzijde beschilderd met onder meer een vaas met bloemen. Niet gesigneerd, niet gedateerd. Toegeschreven aan de firma Pijnappels (F.H. Pijnappels). Formaat ca. 500 x 50 cm. Afkomstig van de beurtvaardersfamilie Waling uit Ooltgensplaat. Collectie Streekmuseum Goeree-Overflakkee, Sommelsdijk. Afgebeeld bij Van Beylen, 150.

10. Vlag met links Mercurius; daaronder het opschrift 'De Koophandel' en rechts Ceres met op de achtergrond een boer die ploegt, landarbeiders die schoven opbinden, een volgeladen boerenwagen en daaronder het opschrift 'De Graanoogst'. Geheel rechts een laan met bomen met een boerenwagen. Tussen Mercurius en Ceres het wapen van Stellendam en het opschrift 'A. Troost van Stellendam'. Diverse andere opschriften. Niet gesigneerd, gedateerd 1858. Toe te schrijven aan de firma Pijnappels (F.H. Pijnappels). Formaat ca.

200 x 350 cm. Beurtschipper A. Troost. Collectie Streekmuseum Goeree-Overflakkee, Sommelsdijk.

11. Vlag met links Mercurius en geheel rechts Ceres. Naast Mercurius een boerenwagen. Bij Ceres op de achtergrond oogstende landarbeiders en een volgeladen boerenwagen. In het midden het wapen van Goedereede met het opschrift 'Goedereede'. Diverse andere opschriften waaronder 'teelt 1856', 'v Gelder' en 'DZ'. Gesigineerd door F.H. Pijnappels en gedateerd 1856. Formaat ca. 270 x 370 cm. Afkomstig van de beurtvaardersfamilie Van Gelder. Collectie Streekmuseum Goeree-Overflakkee. Afgebeeld bij Van Beylen, 168-169.

12. Treurwimpel met een afbeelding van een sarcofaag bij een treurwilg. Aan de vluchtzijde beschilderd met onder meer een doodshoofd en een zandloper. Niet gesigineerd, niet gedateerd, maar toegeschreven aan F.H. Pijnappels. Formaat ca. 450 x 60 cm. Afkomstig van de beurtvaardersfamilie Van Gelder. Collectie Streekmuseum Goeree-Overflakkee, Sommelsdijk. Afgebeeld bij Van Beylen, 150.

13. Wimpel met op de voorgrond een man bij een paard met een slede waarop een vat met meekrap (?) en een andere man. In het midden een haven. Op de achtergrond drie kooplieden bij een vat en een binnenvaartschip in de haven, waarin met een hijsinstallatie een vat wordt neergelaten. Onder de voorstelling het opschrift 'De Koophandel'. Boven de letters 'D L' [=Dirksland] en de wapens van Dordrecht en Rotterdam. Niet gesigineerd, niet gedateerd. Toegeschreven aan de firma Pijnappels. Formaat ca. 500 x 60 cm. Uit familiebezit van de beurtvaardersfamilie Droogendijk, Dirksland. Collectie Streekmuseum Goeree-Overflakkee, Sommelsdijk.

14. Feestvlag met in het midden een zinkstuk in een rivier, omgeven door binnenvaartschepen.

Links en rechts op de rivier binnenvaartschepen. Op de voorgrond links een standerdmolen, rechts bomen en in het midden een man bij een kaapstander. Aan de horizon verschillende kerktorens. Gesigineerd door F.H. Pijnappels, niet gedateerd. Formaat 210 x 310 cm. Afkomstig van de familie Slis, Rotterdam / Middelharnis. Collectie MMR, objectnummer M590.

15. Vlag met links Mercurius en rechts Ceres tegen een achtergrond van een dorp, landarbeiders die schoven binden en een volgeladen boerenwagen op een laan met bomen. In het midden het wapen van Sommelsdijk en het opschrift 'Sommelsdijk Welvaren'. Diverse andere opschriften waaronder 'S. Plooster' en 'C. Schreuder'. Gesigineerd door W. Wolff en gedateerd 1859. Formaat ca. 270 x 370 cm. Beurtschipper C. Schreuder. Particuliere collectie. Afgebeeld op de omslag van *Veldnamen en Boerderijen Goeree-Overflakkee*.

Amsterdam

16. Vlag met links Mercurius en rechts Neptunus. Opschrift: 'Per de Canton Ao 1827 kapyt Louwerens'. Gesigineerd door F.H. Pijnappels, te dateren op circa 1840-1842. Formaat 180 x 260 cm. Collectie Historisch Museum Rotterdam, inv.nr 22482.

17. Vlag met links West-Indische figuren, Nederlandse zeelui, rechts een matroos met West-Indiërs die een boot op het strand trekken en geheel rechts onder meer een raderstoomschip. In het midden de beurs van Amsterdam van Hendrick de Keyzer met daaronder het opschrift *De Vrouw Margaretha*. Ander opschrift: 'De Vrouw Margaretha Joosjes Anno 1840 Kaptein J. Louwerens'. Niet gesigineerd, te dateren circa 1840-1842. Toegeschreven aan de firma Pijnappels (F.H. Pijnappels). Formaat 225 x 330 cm. Collectie MMR, objectnummer M1806.

Groningen en Friesland

18. Vlag met links een landbouwbedrijf en rechts enige zeilschepen. In het midden Ceres en Mercurius. Op de witte baan het opschrift *De Vrouwe Maria*. Gesigineerd door F.H. Pijnappels, niet gedateerd. Formaat 217 x 360 cm. Beurtschip *De Vrouw Maria*. Collectie Noordelijk Scheepvaartmuseum Groningen, objectnummer 6.36.1.

19. Wimpel met Mercurius. Boven Mercurius de wapens van Groningen en Rotterdam. Onder het opschrift *Martha*. Diverse andere opschriften waaronder 'J.A.' en 'Albers'. Aan de vluchtzijde beschilderd met onder meer een vaas met bloemen en fruit. Gesigineerd door F.H. Pijnappels, niet gedateerd. Formaat 450 x 50 cm. Beurtschipper J. Alberts (1806-1874), beurtschip *Martha*. Collectie Noordelijk Scheepvaartmuseum Groningen, objectnummer 6.40.1.

20. Vlag met links Mercurius en rechts een hijsinstallatie. In het midden de wapens van Groningen en Rotterdam en daaronder het opschrift *Martha*. Gesigineerd door F.H. Pijnappels, niet gedateerd. Formaat 166 x 248 cm. Collectie Lever.

21. Vlag met links Mercurius en rechts de gemeentewapens van Gorredijk en Rotterdam. Daaronder het opschrift 'Koophandel en Nijverheid'. Diverse andere opschriften waaronder 'G.J. v.d. Z 1861'. Gesigineerd door Willem Wolff en gedateerd 1861. Formaat 180 x 270 cm. Beurtschipper Gerrit Jakobs van der Zee (1796-1859). Collectie MMR, objectnummer M1644.

22. Vlag met links een maagd met gepluimde helm, stok met wimpel en bijenkorf, rechts een stapel turf en een beurtschip in een kanaal. Op de achtergrond een turfsteker en aan de horizon een kerktoeren. In het midden de wapens van Friesland en van Rotterdam, met daaronder het opschrift 'Veenlust'. Niet gesigineerd, niet gedateerd. Toegeschreven aan

firma Pijnappels. Formaat 158 x 282 cm. Collectie Rijksmuseum, objectnummer NG672. Afgebeeld en beschreven bij Van den Brandhof, no 237.

Overig

23. Vlag met in het midden 'de Hoop'. Zij rust op een anker, in haar hand een Mercuriusstaf. Naast haar allerlei handelswaren. Op de achtergrond een binnenwater met een schip. Op de vlag het opschrift 'Hoop doet leven'. Gesigineerd door F.H. Pijnappels, niet gedateerd. Formaat 210 x 310 cm. Afkomstig uit de collectie van Jan Schouten (1852-1937). Collectie MMR, objectnummer M1633.

Vlaggen met Rotterdamse voorstellingen

24. Vlag met op de voorgrond een postkoets bij het Kralingse Veer. In het midden boven het wapen van Rotterdam. Op de achtergrond een gezicht op de Maas en op de stad. Vermoedelijk gesigineerd Boom, niet gedateerd. Toe te schrijven aan C. Boom, Almelo. Formaat 275 x 345 cm. Collectie MMR, objectnummer M584.

25. Vlag met links Mercurius en Neptunus op zijn zegekar. Rechts een gezicht op Rotterdam met op de Maas een stoomraderschip, een zeilschip en enkele roeiboortjes. Geheel onder het opschrift 'Koophandel en Zeevaart. Stad Rotterdam.' Op één van de tonnen bij Mercurius de afkorting 'G.B.S.' Formaat 275 x 495 cm. De vlag is vervaardigd naar de prent van Q.M.R. Ver Huell (1787-1860) die het vertrek van de schutterij in 1830 verbeeldt. Collectie MMR, objectnummer M1648.

NOTEN

1. *Jaarverslag Maritiem Museum 'Prins Hendrik'* 1962, 22. Volgens overlevering kwam de weduwe uit Stampersgat. Zij woonde echter in Oudenbosch. Zij heette Maria van Kol (1776-1857) en was getrouwd met de schipper Johannes Franciscus Horians (1771-1821). Met dank aan Irene Dewald, Dordrecht.
2. Egbert Willem Petrejus (1898-1973) kwam in 1946 in dienst bij het Maritiem Museum. Op 1 maart 1963 ging hij met pensioen. Hij bleef tot 1 oktober 1964 aan het museum verbonden.
3. E.W. Petrejus, *Scheepsmodellen Binnenschepen* (Bussum 1965), 141-142.
4. Beurтваart is de tak van binnenvaart waarbij beurtschippers op gezette dagen een vaste vaart hebben tussen twee of meer plaatsen.
5. J. van Beylen, 'Schepen: volkstechniek en volkskunst' in: Tj.W.R. de Haan, *Volkskunst der Lage Landen* (Amsterdam, Brussel 1965), 154-155, 167-171.
6. G.C.E. Crone, *Nederlandsche Jachten, Binnenschepen Visschersvaartuigen en daarmee verwante kleine zeeschepen 1650-1900* (Amsterdam 1926), 296.
7. Alle Elbers, *Vlag en wimpel* Inventarisatie (typoscript 2007). Dit typoscript is mij ter inzage gegeven door de heer Elbers. Een eerdere versie uit 1986 bevindt zich ondermeer in de bibliotheek van het MMR.
8. Zie Joost Schokkenbroek, 'Dundoek zonder dikdoenerij: Negentiende-eeuwse beschilderde scheepsvlaggen en hun gebruik', *Cachet* (2006), nr. 34, 18-21 en Alle Elbers, 'Scheepsschilders Elbers', *De Bokkepoot* (2008), 32-36.
9. Ik hanteer de term firma of vlaggenmakersbedrijf Pijnappels, ook al bestond deze na het overlijden van F.H. Pijnappels formeel niet meer onder deze naam.
10. Alle DTB gegevens van personen in dit artikel zijn te vinden in het Gemeentearchief Rotterdam (GAR), tenzij anders vermeld.
11. Wijk D, nr. 112; zie Adresboek Rotterdam 1834, 46.
12. De andere kinderen waren: Petrus Wilhelmus (1813-1814), Maria Josephina (1816-1819), N.N. (geboren en overleden op 14-10-1817) Gerardus Julius (geboren 10 maart 1820 en overleden 17 maart 1820).
13. Zie bijvoorbeeld *Adresboek Rotterdam* 1838, 140. Hij was daar tot 1854 gevestigd.
14. *Adresboek Rotterdam* 1841, 320.
15. Dit komt overeen met het ontbreken van F.H. Pijnappels in het adresboek Rotterdam van 1838. Het eerst daarop bewaarde adresboek dateert uit 1841. Daarin wordt op pag. 320 'F.H. Pynappels vlaggenm.' vermeld.
16. Zie bijvoorbeeld *Adresboek Rotterdam* 1838, 201: 'J.H. Wittenheer jr kleedermaker Wijnstraat.'
17. Francisca Martina stierf in 1889. De andere twee dochters waren: Neeltje Louisa (1835-1837) en Louisa Johanna (1838 geboren en overleden).
18. NRC, 10 augustus 1859.
19. NRC, 11 augustus 1859.
20. Nationaal Archief, Memories van Successie, inv.nr 6349, no 4343, 2 februari 1860.
21. *Adresboek Rotterdam* 1838, 202, 1841, 381, 1847, 227, pensman aan de (Lange) Pannekoekenstraat.
22. Mogelijk was de Rotterdamse graveur J.J. Wolff (ca. 1779-?) een ver familielid van hem en leerde Willem van hem tekenen.
23. *Adresboek Rotterdam* 1862, 143.
24. *Ibidem* 1873, 299.
25. *Ibidem* 1878, 124.
26. Zie J. Erkelens, 'Dordtse schilders, 3: Johan Hendrik Boshamer (1776-1862)' *Kwartaal & Tekenen van Dordrecht* 13 (1987) nr. 4, 12-16; A.

- Hoogenboom, *De stand des kunstenaars. De positie van kunstschilders in Nederland in de eerste helft van de negentiende eeuw* (Leiden 1993), 99, 101, 119, 141, 207; J. Erkelens, 'Dordtse schilders, 5: Johannes Boshamer (1800-1852)', *Kwartaal en Tekenen van Dordrecht* 14 (1988), nr. 4, 10-12.
27. *Adresboek Rotterdam* 1886, 164.
28. GAR, archief 314 : Notaris Cornelis Eliza Michiel Plemp, inv.nr 1771, nr 79. Maria Adriana Wolff werd geboren op 29 juli 1863. Op 7 februari 1883 trouwde zij met Caspar Josephus Koch, van wie zij in 1893 op 22 februari scheidde. Haar oudere zus en broer waren al als baby overleden.
29. *Adresboek Rotterdam* 1894, 206.
30. *Ibidem* 1897, 211.
31. *Ibidem* 1898, 215 (Boerensteiger 18); *Adresboek Rotterdam* 1899, 213 (Boerensteiger 20).
32. *Ibidem* 903, 256 (Schoolstraat 8).
33. 'Berigten over het Fabriekwezen in het jaar 1856 opgemaakt uit de verslagen van eenige departementen en leden correspondenten der Nederlandsche Maatschappij ter Bevordering van Nijverheid'. Bijlage van het *Tijdschrift ter Bevordering van Nijverheid* (Haarlem 1857), 66.
34. *Adresboek Rotterdam* 1858, 50. Een adresboek uit 1856 is niet overgeleverd.
35. Kasboek firma Elbers, in: A. Elbers *Met vlag en Wimpel* (1986), 15.
36. Johanna K. Oudendijk, *Een Bourgondisch ridder over den oorlog ter zee* (Amsterdam 1941), 75-76.
37. Louis Sicking, *Zeemacht en onmacht: Maritieme politiek in de Nederlanden 1488-1558* (Amsterdam 1998), 196-200.
38. Bijvoorbeeld plaat A 4 'Een Zeeuws Beurtschip', plaat B 9 'een Damlooper' en plaat F 9 'een Beurtschip'.
39. Zie Marijke van den Brandhof, *Vlaggen, vaandels & standaarden van het Rijksmuseum in Amsterdam: een geïllustreerde catalogus* (Amsterdam 1977), nr 236, met afbeelding in kleur op de achterzijde van de omslag. Het formaat van de vlag is 155 x 253 cm.
40. Collectie Historisch Museum Rotterdam, inv.nrs 20547 en 20548.
41. Collectie van het Historisch Museum Rotterdam, inv.nrs 25556, 25557; zie voor beschrijvingen en afbeelding Nora Schadee, *Een rijk geheugen. Geschiedenis van Rotterdam 1270-2001* (Rotterdam 2002), 138.
42. Frans en Piet Kortman: *De beurtschipperij vanuit de Zuidhollandse en Zeeuwse eilanden, Zeeuws-Vlaanderen en West-Brabant, op Rotterdam, tot aan de Tweede Wereldoorlog* (s.l. Kortman, 1999), 20-23.
43. Zie documentatie K. Suyk, bibliotheek MMR.
44. *Ibidem*.
45. Met dank aan de heer H.L. Beijers, Historisch Archief Almelo voor het verstrekken van gegevens over Christiaan Boom.
46. Objectnummers M584 (bijlage nr 24) en M1328.
47. Bijvoorbeeld objectnummer M934, wimpel van een beurtschipper tussen Hoogmade en Leiden en objectnummer M935, wimpel 'Koopmans Welvaren'.
48. Lambertus Simis, *Grondig onderwijs in de schilder- en verwkunst ...* (Amsterdam 1801-1807). Geraadpleegd is de tweede druk uit 1829-1835, 208-209.
49. Een siccatief is een toevoeging met een metaalverbinding om de droogtijd te verkorten.
50. P. van der Burg, *Handboek voor den schilder* (Leiden 1883), 219.
51. *Ibidem*, 278.
52. Van Beylen, *Schepen*, 150, 168-169, 150, 155, 171. Met dank aan de heer J. Both van het Streekmuseum Goeree-Overflakkee die mij in staat stelde om alle vlaggen en wimpels aldaar te bekijken.
53. De mogelijke uitzondering is een fragment van

- een vlag van het schip *De vrouw Cornelia*, vermoedelijk een vissersschip, met het jaartal 1820. Afgebeeld bij Van Beylen, *Schepen*, 167, 171.
54. Met dank aan mevrouw B. Joosse van het Streekmuseum De Meestooft die mij in de gelegenheid stelde om de vlaggen en wimpels te zien.
55. A.R. Koppejan, *Sturen en turen: de laatste beurtschippers van Zeeland* (Vlissingen 2002), 215.
56. Mededeling van de eigenaar van de vlag.
57. A.R. Koppejan, *Sturen en turen*, 179-189.
58. Met dank aan de heer Jan Griep, Katwijk. Zie ook diens website met gegevens over de familie Griep: <http://home.planet.nl/~artrako/Zeeeland/Yerseke-nl.html>.
59. Jan Roosendaal, 'De Waalwijkse haven, haar schepen en schippers ± 1750 - ± 1850', *De Klopkei: tijdschrift voor de Heemkundekring 'De Erstelinge' te Waalwijk* 22 (1998), 3-9, met afbeelding van de wimpel op p. 9. Met dank aan mijn collega Ron Brand die mij op dit artikel attendeerde.
60. Bert Lever, 'Een vlag als document', *Genealogie* 9 (2003) 2, 35. De vlag bevindt zich in het bezit van Bert Lever. Jan Alberts was zijn overgrootvader. De wimpel is in het bezit van het Noordelijk Scheepvaartmuseum in Groningen.
61. Met dank aan Wicher Kerkmeijer van het Noordelijk Scheepvaartmuseum in Groningen, die mij bij het onderzoek behulpzaam was.
62. De discrepantie tussen overlijdensdatum van de schipper en de datering van de vlag werd opgemerkt door Bert Lever: Bert Lever, 'Een vlag als document', *Genealogie* 9 (2003) 2, 35.
63. Zie over hem Chris F. van Fraassen, 'Een romanticus bij de marine. Het leven van Maurits Ver Huell', in: Chris F. van Fraassen en Pieter Jan Klapwijk (ed.), *Herinnering aan een reis naar Oost-Indië. Reisverslag en aquarellen van Maurits Ver Huell, 1815-1819* (Zutphen 2008) [Werken van de Linschoten-Vereeniging 107], cd-rom, met name hoofdstuk XIV.
64. Marijke van den Brandhof, catalogus 1977, 89, nr 237. Veendamborg was de naam van de vervenersborg te Veendam. Vandaar werd turf via Friesland naar Rotterdam vervoerd.
65. De vlag uit 1859 is afgebeeld op de omslag van *Veldnamen en Boerderijen Goeree-Overflakkee*, uitgegeven door de Sociëteit Rethorica te Sommelsdijck in 2003.
66. Met dank aan het Zeeuws Archief dat ook voor mij heeft gezocht naar een voorbeeld waarnaar de vlag vervaardigd zou kunnen zijn.
67. De oplossing werd aangedragen door professor G.P. van de Ven door tussenkomst van dr K.A.H.W. Leenders, e-mail van K.A.H.W. Leenders aan de auteur, 20-11-2008. Zie ook Ven, G.P. van der (red.), *Leefbaar laagland. Geschiedenis van de waterbeheersing en landaanwinning in Nederland* Utrecht 2003 (vijfde geheel herziene druk), 181-182.
68. Zie bijvoorbeeld Gezicht op de stad vanaf Katendrecht, uit K. Baedecker, *Ansichten Niederländischer Städte* (Koblenz, ca. 1848-1852).
69. In de kasboeken van Elbers zijn hiervan voorbeelden te vinden. Zie A. Elbers *Met vlag en Wimpel* (1986), 2-3, 5.
70. Collectie Streekmuseum Goeree-Overflakkee.